

Вольга Палунчанка

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў
polunchenkoolga@yandex.by

**Бібліятэкі адукацыйных устаноў Нясвіжа
ў апошняй чвэрці XVIII ст.**

У апошнюю чвэрць XVIII ст. назіраецца аслабленне ўплыву каталіцкага касцёла на сацыяльнае, інтэлектуальнае і культурнае жыццё Нясвіжа. Скасаванне ордэна езуітаў булай *Dominus Redemptor noster* папы Клімента XIV 21 ліпеня 1773 г. і стварэнне Адукацыйнае камісіі Рэчы Паспалітае 14 кастрычніка 1773 г. прывяло да рэфармавання сістэмы адукацыі¹ і рэарганізацыі дзейнасці бібліятэк навучальных устаноў. Згодна з першым падзелам на дэпартаменты ад 22 чэрвеня 1774 г., Нясвіжскія павятовыя школы належалі да падакруговых школ Наваградскай акругі Літоўскае правінцыі².

У дадзеным артыкуле мы паспрабуем раскрыць ролю Адукацыйнае камісіі ў арганізацыі і рэгуляванні дзейнасці бібліятэк адукацыйных устаноў Нясвіжа XVIII ст.; рэарганізацыі, камплектаванні і ўпарадкаванні бібліятэчнага фонду; акрэсліць кола пытанняў, якія патрабуюць глыбокага даследавання і ўдакладнення. Актуальнасць і навізна дадзенага даследавання тлумачыцца нераспрацаванасцю гэтага пытання і значнасцю акрэсленага перыяду ў вывучэнні гісторыі Бібліятэчнай справы Беларусі, а таксама ролі бібліятэк у асветніцкім і выхавальчых працэсах XVIII ст.

Беларуская гістарыяграфія па пытаннях арганізацыі і развіцця адукацыі дадзенага перыяду – гэта дысертацыйныя даследаванні і навуковыя артыкулы агульнага характару³, польская – датычыць разнастайных звестак пра дзейнасць Адукацыйнае камісіі ў 1773–1794 гг.,

¹ *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej: rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, oprac. J. Lewicki, Kraków 1925, s. LV.

² *Ibidem*, s. LIV.

³ В. Аніпяркоў, *Школа ў кантэксце рэфармавання дзяржавы: На прыкладзе дзейнасці Камісіі Нацыянальнай Адукацыі Рэчы Паспалітай: 1773–1794 гг.*, „Адукацыя і выхаванне” 2001, № 1, с. 69–71; В. Болбас, *Першае ў Еўропе*, „Народная асвета” 1998, № 10, с. 148–157; А. Лавровіч, *Развитие теории и практики школьного дела Беларуси в эпоху Просвещения (1772–1832 гг.)*, Минск 1998; А. Самусік, *Развіццё сістэмы асветы на беларускіх землях у сямідзесятых гадах XVIII – трыццатых гадах XIX стагоддзяў*, Мінск 1998.

функцыянальнасць выхаваўчае мадэлі на тэрыторыі Польскае Кароны і ВКЛ, пра ролю логікі і натуральных навук у развіцці асобы¹. У гісторыі бібліятэчнае справы Нясвіжа найбольшую ўвагу навукоўцаў з Расеі, Польшчы і Беларусі прыцягвае кнігазбор Радзівілаў². Крыніцазнаўчай падставай для даследаванняў з’яўляюцца падрыхтаваныя супрацоўнікамі бібліятэк каталогі кніжных калекцый Радзівілаў: у Расіі (Вольга Гусева, Алена Камісарава) і Беларусі (Аляксандр Сцефановіч, Марына Ліс)³, а таксама – гістарычныя кнігазборы, дзе найгрунтоўнейшай крыніцаю з’яўляецца праца польскай даследчыцы Уршулі Пашкевіч⁴. Слаба распрацаваным ці наогул не раскрытым кірункам з’яўляецца гісторыя бібліятэк навучальных устаноў Нясвіжа XVIII ст. Адзінкавыя спецыяльныя артыкулы, прысвечаныя багатым кніжным зборам, сабраным дамініканамі, апублікаваў Юры Лаўрык⁵. Аднак асноўныя крыніцы па арганізацыі і рэгуляванні бібліятэчнае справы апошняе чвэрці XVIII ст., якімі з’яўляюцца нарматыўна-праўныя і справаздачныя матэрыялы Адукацыйнае камісіі, засталіся па-за ўвагай даследчыкаў, нягледзячы на тое, што на ролю Адукацыйнае камісіі ў распрацоўцы пытанняў бібліятэчна-бібліяграфічнай дзейнасці звяртала ўвагу прафесар Валянціна Саітава⁶.

¹ *Komisja Edukacji Narodowej*, red. E. Podgórska, Łódź 1972, s. 1–31, 87–98, 111–125; J. Kołodziejczyk, *Nauki przyrodnicze w działalności Komisji Edukacji Narodowej (1775–1794)*, Warszawa 1936; S. Kot, *Historja wychowania*, wyd. 2-e, zmienione i pomnożone, t. 2, Łwów 1934; S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej: 1773–1794*, Kraków 1923; Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973; K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa 1973; T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1921.

² Н. Березкина, *Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси: XVI–XX вв.*, Минск 2011; *Гісторыя беларускай кнігі ў 2 тамах*, т. 1: *Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага*, рэд. М. Нікалаеў, Минск 2009, с. 245–252; *Badania księgozbiorów Radziwiłłów: Materiały Międzynarodowej sesji*, Warszawa 1995.

³ О. Гусева, *Собрание польских старопечатных книг в Славянском фонде БАН*, вып. 1: *Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов*, вып. 2: *Несвижская ординатская библиотека Радзивиллов: реконструкция по архивным источникам*, 2-е изд., испр. и доп., Санкт-Петербург 2005; Е. Комисарова, *Белорусский сборник*, вып. 4, Санкт-Петербург, 2008, с. 176–181; А. Сцефанович, М. Лис, *Библиотека Радзивиллов Несвижской ординации = Library of the Radziwills' of Nesvizh ordynation: каталог изданий из фонда Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа НАН Беларуси: XVIII век: в 4 кн.*, кн. 1: 1701–1750, кн. 2: 1751–1770, Кн. 3: 1771–1785; кн. 4: 1786–1800, Минск, 2013–2015.

⁴ U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum: inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku: spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015.

⁵ Ю. Лаўрык, *Бібліятэка дамініканскага канвента ў Нясвіжы*, “Наша вера” 2018, № 1, с. 34–37; Ю. Лаўрык, *Бібліятэка нясвіжскіх дамініканаў напрыканцы XVIII ст.* [у:] *Материалы Международного конгресса “Библиотека как феномен культуры”*, Минск 2013, с. 153–161.

⁶ В. Саітава, В. Лявончыкаў, Т. Кузьмініч, *Бібліяграфазнаўства. Гісторыя*, Минск 2017, с. 55–57.

Рэгуляванне адукацыйнага працэсу і пытанняў, звязаных з арганізацыяй бібліятэчных фондаў і падрыхтоўкай навучальнае літаратуры, ажыццяўлялася шэрагам распараджэнняў і нарматыўна-праўных дакументаў Сойма і Адукацыйнае камісіі, у ліку якіх – законы, універсалы, інструкцыі, лісты, наказы і рэзалюцыі. Справаздачныя дакументы пра выкананне навучальнымі ўстановамі пастаўленых задач – гэта рапарты інспектараў і пратаколы пасяджэнняў. Сярод пытанняў, адлюстраваных у штогадовых рапартах, асабліва ўвага надавалася наяўнасці і колькасці бібліятэк¹ як найважнейшаму кампаненту навучальнае базы адукацыйных устаноў. Дыдактычная роля бібліятэкі для адукацыі і выхавання была падкрэслена 2 верасня 1774 г. прапановай падканцлера ВКЛ Ёахіма Храптовіча пра распрацоўку мадэлі кніжнага фонду для бібліятэк ваяводскіх і павятовых школ, а 10 лютага 1775 г. была прынята пастанова пра адкрыццё Таварыства кніг для пачатковага навучання (Towarzystwo Książ Elementarnych)² дзеля забеспячэння навучальнага працэсу патрэбнай літаратурай.

У адпаведнасці з рашэннем Сойма Рэчы Паспалітае ад 21 кастрычніка 1776 г., у Наваградку пачала дзейнасць правінцыйная адукацыйная каса, у якую сродкі прыходзілі з Генеральнае Варшаўскае касы. З Наваградка ішло далейшае размеркаванне сродкаў паміж павятовымі і парафіяльнымі школамі, але звестак наконт таго, колькі канкрэтна грошай было выдаткавана Нясвіжу і якая з іх частка пайшла на набыццё літаратуры, нам пакуль знайсці не ўдалося. Вядома, што 4 красавіка 1778 г. камісія вызначыла заробак для бібліятэкара памерам 2000 zł і дадаткова 1000 zł для бібліятэкараў, якія займаліся ўпарадкаваннем паезуіцкіх бібліятэк³.

Паляпшэнню арганізацыі бібліятэчнай справы спрыяў шэраг распрацаваных наказаў для рэктараў, дырэктараў і прэфектаў школ. Наказы абавязвалі рэктараў даручаць кіраванне бібліятэкай аднаму з настаўнікаў, а прэфектаў – садзейнічаць арганізацыі чытання і рэкамендацыі добрых кніг. Яны неслі адказнасць за захаванне і ўпарадкаванне бібліятэчных фондаў, фіксацыю выдадзенай літаратуры і яе зварот па сканчэнні тэрміну карыстання, паданне Адукацыйнай камісіі звестак аб складзе бібліятэчных фондаў і літаратуры, патрэбнай для дакамплектавання⁴.

Кантроль над адукацыйнымі ўстановамі ажыццяўлялі інспектары з дапамогай спецыяльна распрацаваных інструкцый і па выніках праверак складалі рапарты. У межах нашага даследавання асабліва карыс-

¹ *Decyzja J. Kr. Mci.* [Stanisława Augusta Poniatowskiego] w straży do Komisji edukacyjnej względem przesyłania raportów, 24 listopada 1791 r. [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji*, Kraków 1925, s. 333–334.

² *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław, 1973, s. 34.

³ *Ibidem*, s. 102.

⁴ *Przepis dla dyrektorów, 1774 r., Przepis dla prefekta szkół, Przepis dla rektorów szkół, 1774 r.* [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji*, Kraków 1925, s. 47–63.

нымі з'яўляюцца інструкцыі: *Instrukcja do wizyty generalnej, Do Szkoły Gł. W. Ks. Litewskiego (1785–1788), Od Rady Szkoły Gł. W. Ks. Lit. Generalnym szkół litewskich wizytatorom (1785, 1787–1790)*, а таксама асобныя інструкцыі для візітатараў Нясвіжа.

Пачатак дзейнасці Адукацыйнае камісіі ў Нясвіжы для бібліятэк навучальных устаноў характарызуецца, у першую чаргу, рэарганізацыяй кніжных фондаў бібліятэк езуіцкага калегіума і дома трэцяй прабацыі і навіцыяту, якія разам з маёмасцю езуітаў перайшлі да Адукацыйнае камісіі. Дакладныя звесткі пра бібліятэкі і склад кніжных фондаў змяшчаюць Люстрацыі гэтых устаноў, складзеныя ў 1774, 1784 і 1786 гг.¹, якія захоўваюцца ў архівах Польшчы, Літвы, Расеі і патрабуюць глыбокага вывучэння, аб'ектыўнага колькаснага і якаснага аналізу праз параўнанне звестак аб кожным асобна ўзятым дакуменце.

Асновай бібліятэкі з'яўляецца кніжны фонд, а ўпарадкаванне і якасць яго складу – галоўныя фактары забеспячэння навучальнага працэсу. З самага пачатку Адукацыйная камісія ажыццяўляла пастаянны кантроль за станам бібліятэк і працэсам складання каталогаў, падання спісаў патрэбнай для дакамплектавання літаратуры, пра што сведчаць інструкцыі ад 20 чэрвеня 1774 г. (пункт 13) і 30 мая 1777 г. (пункт 7)². Згодна з пунктамі 10, 11, 14 *Інструкцыі генеральнага візіту* 1783 г., рапарт павінен быў змяшчаць заўвагі і звесткі пра забеспячэнне літаратурай павятовых і парафіяльных школ. Дзейнасць інспектараў была скіравана на забеспячэнне парафіяльных школ кнігамі, матывацыю да складання інвентароў кніжных фондаў, без дадатковых выдаткаў ад камісіі, дзеля якаснага і мэтанакіраванага камплектавання³.

Інспектарамі адукацыйных устаноў Нясвіжа ў 1782–1784 гг. былі Францішак Бянькоўскі⁴, Давід Піхоўскі⁵ і Уладзіслаў Таўткевіч⁶. Ф. Бянькоўскаму, у адпаведнасці з 7-м пунктам інструкцыі, было даручана “*zwiedzić także stancje nauczycielów, da oko na ich bibliotekę, będzie usiłował wziąć im gust i wybór w księgach*”⁷. Аналіз зместу інструкцыі,

¹ Гл.: Нясвіжскія зборы Радзівілаў: *Іх фарміраванне, гістарычны лёс, цяперашняе месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання: Зборнік*, Мінск 2002, с. 157.

² Гл.: *Instrukcja dla wizytatorów: Warszawa, 20 czerwca 1774 r., Instrukcja wyznaczonym do wizytowania szkół, 30 maja 1777 r.* [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji*, Kraków 1925, s. 14, 138–144.

³ *Protokoły posiedzeń*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 242.

⁴ *Instrukcja dla wizytatorów [5.04.1782]* [w:] *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej, 1774–1794*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 23.

⁵ *Protokoły posiedzeń*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 235, 241; *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Pichowskiemu, św. teologii i kanonów doktorowi, prezesowi drukarni J. K. Mci [29.IV.1783]* [w:] *Instrukcje dla wizytatorów*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 30–35.

⁶ *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Władysławowi Tautkiewiczowi św. teologii i obojga prawa doktorowi w Kolegium Moralnym Akademii Wileńskiej towarzysowi [1784]*, *Instrukcje dla wizytatorów*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 46.

⁷ *Instrukcja dla wizytatorów, 5 kwietnia 1782 r.* [w:] *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji*, Kraków 1925, s. 168–170.

распрацаванай для Д. Піхоўскага (пункт 21), дае нам падставы сцвярджаць, што на першым месцы для інспектара было вырашэнне праблем звязаных з матэрыяльным забеспячэннем Нясвіжскае павятовае школы, рамонтам і абсталяваннем паезуіцкіх будынкаў, а не з упарадкаваннем кніжнага фонду¹. Інструкцыя У. Таўткевічу з 1784 г. абавязвала інспектара праверыць выкананне папярэдніх наказаў і рэкамендацый у дачыненні да ўпарадкавання кніжнага фонду, а таксама даслаць адзін са складзеных каталогаў у Галоўную школу. Установы, якія не выканалі папярэдні наказ, павінны былі яго выканаць як мага хутчэй².

Адзін з пунктаў Рэзалюцыі 1785 г. акцэнтаваў увагу на праблеме камплектавання бібліятэчных фондаў, выкліканай адсутнасцю каталогаў. Па гэтай прычыне, камісіі было цяжка ўстанавіць, якіх выданняў для кожнай асобна ўзятае бібліятэкі дастаткова, а якіх не хапае. Дадзеная рэзалюцыя, улічваючы шматразовыя папярэднія рэкамендацыі і наказы, абавязвала да хуткага ўпарадкавання фонду і складання каталогаў, з пазбаўленнем заробку да таго часу, пакуль распараджэнне не будзе выканана³.

Дакладных звестак пра час складання каталога кніжнага фонду Нясвіжскае павятовае школы, які б даваў звесткі пра навучальную літаратуру, пакуль не выяўлена. Падчас ліквідацыі ордэна ў 1773 г., маёмасць нясвіжскіх езуітаў перайшла да Адукацыйнае камісіі, якая на эканамічнай сесіі ў Варшаве 11.02.1786 г. прыняла рашэнне перадаць Каралю Станіславу Радзівілу Свята-Міхальскі касцёл, а бібліятэку і іншыя рэчы езуітаў – калегіуму ў Нясвіжы, рэарганізаванаму ў павятовую школу⁴. Згодна з дакументам, які захоўваецца ў Расейскім дзяржаўным архіве старажытных актаў⁵, прарэктар Нясвіжскіх школ ксёндз Адам Шаняўскі даслаў у Адукацыйную камісію рээстр кніг Дому трэцяй прабацыі толькі 30 сакавіка 1786 г. Упершыню ў беларускай гістарыяграфіі гэты факт быў прыведзены ў працы даследчыцы Тамары Блі-

¹ *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Pichowskiemu, św. teologii i kanonów doktorowi, prezesowi drukarni J. K. Mci [29.IV.1783] [w:] Instrukcje dla wizytatorów, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 34; Instrukcja służąca j. ks. Pilchowskiemu [w:] Protokoły posiedzeń, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 244.*

² *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Władysławowi Tautkiewiczowi św. teologii i obojga prawa doktorowi w Kolegium Moralnym Akademii Wileńskiej towarzyszowi [1784] [w:] Instrukcje dla wizytatorów, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 46.*

³ *Rezolucyje ogólne wizytatorów do wizyty szkół narodowych służyć mające [w:] Protokoły posiedzeń, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 360–365.*

⁴ AGAD, sygn. 408: Archiwum Radziwiłłów. Dział VIII: Akta t. s. Kasaty Kolegium św. Michałskiego Jezuitom w Nieświeżu, 1774–1786: Kopia Informacji o Kollegium przeszło jezuickim i Kościoła S^o Michała za Miastem Nieświeżem, na rozkaz Prześwietney Komisji Edukacyi Narodowej do tejże przesłaney z Nieświeża przez s. p. jm. K^a Szymona Bukowieckiego Prefekta Szkół Nieświeskich. Dnia 9 Augusta. Roku 1777, k. 11.

⁵ РГАДА, ф. 1603, оп. 12, ед. хр. 34: *Reiestr Ksiąg w Kollegium Po-Jezuickim Święto-Michałskim znalezionych i na rozkaz Prześwietney Komisji Edukacyi Narodowej do Kollegium przez Po-jezuickiego Mieyskiego Nieświeskiego przeniesionych, spisany przez J.K. Adama Szaniawskiego Pro-Rektora Szkół Nieświeskich, r. 1786, Dnia 30, Miesiąca Marca.*

новай¹. На нашу думку, пазначэнне ў рапарце ад 16–19 ліпеня 1786 г. „Biblioteka na nowo od j. ks. Prorektora ułożona co do porządku ksiąg, których regestr dokładnie napisany, a kopia onego na ręce wizytatora do Szkoły Głównej oddana”² датычыцца згаданага вышэй рэестра. А вытрымка з рапарта ад 14–16 ліпеня 1787 г. „ponieważ księgi nie wszystkie jeszcze w rozdz. VIII art. 27 przepisane są sporządzone, j. ks. prorektor one sporządzić każe”³ сведчыць пра адсутнасць каталога кніжнага фонду бібліятэкі павятовае школы.

У 1788 г. інспектарамі літоўскіх школ на два гады былі прызначаны Давід Піхоўскі і Ян Эрдман. Асобны (12) пункт інструкцыі акцэнтаваў увагу інспектараў на дагэтуль нявызначанай патрэбе бібліятэк у неабходных для навучання кнігах класічных аўтараў, бо перыяд антычнасці быў прадметам абавязковага вывучэння ў школах. Інспектары павінны былі падаваць у рапартах інфармацыю аб наяўнасці ў школах элементарных кніг і твораў (*wypisać z tworać*) класічных аўтараў, колькасць вучэбных кніг адпавядае лічбе вучняў ці не, колькі навучальнае літаратуры ў кожным класе было раздадзена бедным вучням⁴. Сярод нясвіжскіх настаўнікаў камісія асабліва адзначала Фелікса Воббэ (3 кл.) і Юзэфа Ламановіча (2 кл.)⁵.

Рапорт ад 5–6 ліпеня 1788 г. падкрэслівае размяшчэнне кніжнага фонду згодна з прынятай класіфікацыяй „Wizytowana biblioteka, w której porządku układ ksiąg i ich klasyfikacyjna znaleziona”⁶. Адам Шаняўскі атрымаў ад інспектара падзяку за збор розных выданняў Святога Пісьма і дасланыя звесткі пра збор у Галоўную школу і наказ „ażeby nowy rejestr ksiąg znajdujących się w bibliotece wedle wzoru danego lub ułożony i do tejże Szkoły Głównej przesłany”⁷. У сваю чаргу звесткі, паддадзеныя ў рапарце ад 17 ліпеня 1789 г. „Biblioteka w porządku swoim zostaje pod dozorem j. ks. prorektora”⁸ не інфармуюць па складанне каталога неапісанага дагэтуль фонду.

Адукацыйная камісія апекавалася мэтанакіраваным і адрасным кнігазабеспячэннем школьных бібліятэк патрэбнай літаратурай. Адзін з наказаў інспектара патрабаваў стварэння другога экзэмпляра каталога бібліятэчнага фонду для Галоўнай школы, якая аналізавала каталогі

¹ Т. Б л и н о в а, *Иезуиты в Беларуси: Роль иезуитов в организации образования и просвещения*, Гродно 2002, с. 226.

² *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1979, s. 201.

³ *Ibidem*, s. 237.

⁴ *Do Szkoły Gł. W. Ks. Litewskiego [12.01.1788], Instrukcja od Rady Szkoły Gł. W. Ks. Lit. generalnym szkół litewskich wizytatorom dana roku 1788* [w:] *Instrukcje dla wizytatorów*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 134, 142.

⁵ *Do Szkoły Gł. W. Ks. Litewskiego [12.01.1788]* [w:] *Ibidem*, s. 135.

⁶ *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782–1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1979, s. 355.

⁷ *Ibidem*, s. 356.

⁸ *Ibidem*, s. 395.

і падавала інфармацыю аб патрэбнай літаратуры ў Адукацыйную камісію. У сваю чаргу камісія ажыццяўляла камплектаванне бібліятэчных фондаў, дзякуючы закупам, пераразмеркаванню літаратуры з фонду аднае бібліятэкі ў іншыя, альбо з дублетных выданняў бібліятэкі Залускіх.

Галоўны нагляд і кантроль за кнігавыданнем і якасцю літаратуры ажыццяўляла Таварыства кніг для пачатковага навучання. 10 мая 1775 г. Таварыствам быў абвешчаны конкурс на падрыхтоўку падручнікаў для ваяводскіх і павятовых школ, зроблены зварот да еўрапейскіх акадэміяў навук з просьбаю пра дапамогу ў напісанні падручнікаў. За межныя рукапісы да друку прымаліся на французскай і англійскай мовах, пра што навуковае асяроддзе было рэгулярна інфармавана са старонак французскага часопіса "Journal Encyclopedique". Памер аўтарскага ганарару складаў 50–150 чырвоных злотых (натуральная гісторыя, логіка, красамоўства, паэзія – 50, матэматыка – 100, фізіка, механіка – 150)¹. Усяго таварыствам было выдадзена 29 кніг: 17 падручнікаў, 6 дапаможнікаў і 6 кніг па методыцы выкладання і абавязках настаўнікаў². Па шэрагу прадметаў падручнікі адсутнічалі і настаўнікам раілі набываць іх за мяжой. Таварыствам было арганізавана цэнтралізаванае кнігавыданне і кантроль гэтага працэсу.

Адукацыйнай камісіяй была створана першая на тэрыторыі Рэчы Паспалітае сетка бібліятэк, якая мела тры ступені: 1. Публічная Бібліятэка Залускіх (Варшава); 2. Бібліятэкі дзвюх Галоўных школ Польшкае Кароны (Кракаў) і ВКЛ (Вільня); 3. Бібліятэкі іншых школ. Бібліятэка Галоўнае школы ВКЛ атрымлівала абавязковы экзэмпляр твора, выдадзенага ў Літоўскай правінцыі, але цэнтралізаванага камплектавання бібліятэк павятовых школ арганізаваць не ўдалося. Нагадаем, што першы вядомы загад пра абавязковы экзэмпляр у ВКЛ (загад М.К. Радзівіла Рыбанькі ад 1.12.1751 г.) звязаны з акадэмічнай Нясвіжскай друкарняй, які абавязваў выдаўцоў 2 асобнікі кожнага выдання перадаваць у бібліятэку Нясвіжскай ардынацыі³. Адсутнасць неабходных падручнікаў у адных школах, прымушала кіраўніцтва клапаціцца пра іх перадачу на часовае карыстанне з іншых устаноў, бо настаўнікі з экс-езуітаў адмаўляліся выкладаць дысцыпліны, незабяспечаныя падручнікамі. З гэтай прычыны ў Нясвіжы ў 1786–1787 навучальных гадах не выкладалася такая дысцыпліна як мараль⁴.

Не апошняя месца ў дзейнасці камісіі займалі выпуск перыядычных выданняў і падпіска на замежныя выданні. 16 верасня 1775 г. было

¹ А. С а м у с і к, *Асветніцкая дзейнасць Таварыства вучэбных кніг на беларускіх землях у апошняй чвэрці XVIII ст.*, "Весці БДПУ, сер. 2: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія" 2011, № 2, с. 46.

² К. М г о з о в с к а, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 18.

³ *Гісторыя беларускай кнігі ў 2 тамах*, рэд. М.В. Нікалаеў, т. 1, Мінск 2009, с. 364, 368; А. Б л і н е ц, *Нясвіжскі замак: хроніка падзей*, "Беларускі гістарычны часопіс" 2018, № 7, с. 14.

⁴ А. С а м у с і к, *Асветніцкая дзейнасць...*, с. 47.

прынята рашэнне пад кіраўніцтвам Ё. Храптовіча распрацаваць праект выдання газеты для ваяводскіх школ. 18 лістапада 1775 г. у Францыі была аформлена падпіска на перыядычныя выданні (газета і часопіс) з мэтай падрыхтоўкі штотыднёвых навін для ваяводскіх школ, выпуск якіх быў распачаты 1 студзеня 1776 г.¹ Таксама з 1776 г. была аформлена падпіска на замежныя часопісы: “Journal d’Education” (1768–1778), змест якога быў прысвечаны выхаванню моладзі і фармаванню патрыятызму; “Journal des Sciences et des Beaux Arts” (1768–1778) па навуцы і мастацтву; “Journal Encyclopédique”. На старонках двухтыднёвіка ў перакладзе на французскую мову ў 1776–1779 гг. былі апублікаваны прамовы Рыгора Пірамовіча (Grzegorz Piramowicz), прысвечаныя гадавінам Таварыства кніг для пачатковага кніг². Для ўсіх навучальных устаноў была аформлена падпіска на выданне “Дзённік гандлёвы” Тадэвуша Падлескага з 1786 г.³

Адукацыйная камісія вялікую ўвагу надавала дыдактычнай ролі бібліятэк. Шэраг распрацаваных камісіяй нарматыўна-праўных і справаздачных дакументаў не заўсёды прыводзіў да станоўчых вынікаў. Законы, універсалы і інструкцыі насілі нарматыўна-рэгулюючы характар, былі скіраваны на цэнтралізаванае кіраванне адукацыйнымі ўстановамі ВКЛ і Польскай Кароны, мелі на мэце адносна аднолькавы вынік. У сваю чаргу наказы інспектараў не заўсёды выконваліся з першага, а то і з другога разу, пра што сведчаць рапарты і рэзалюцыі. Рэарганізацыя фондаў бібліятэк езуіцкіх устаноў Нясвіжа патрабавала тэрміновага ўпарадкавання і складання каталогаў. Падчас даследавання мы не сустрэлі звестак пра тое, што літаратура з фондаў езуіцкіх бібліятэк кудысьці вывозілася. На практыцы працэс складання каталогаў расцягнуўся на гады, бо бібліятэчныя праблемы не займалі вядучага месца падчас правядзення адукацыйных рэформ. На 10-ты год дзейнасці ў Нясвіжы Адукацыйнае камісіі яшчэ не была вырашана праблема матэрыяльна-тэхнічнага абсталявання павятовае школы, на што была скіравана асноўная ўвага інспектара⁴. З інструкцыі У. Таўткевіча відаць, што адносна ўпарадкавання кніжнага фонду школьнай бібліятэка атрымала ўжо не адзін наказ, да якіх ў 1784 г. дадавалася патрабаванне класці другі экзэмпляр каталога для Галоўнай школы⁵.

¹ *Protokoły posiedzeń*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 58–59.

² *Ibidem*, s. 77, 78.

³ J. Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław 1979, s. 178–179.

⁴ *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Pichowskiemu, św. teologii i kanonów doktorowi, prezesowi drukarni J. K. Mci* [29.04.1783] [w:] *Instrukcje dla wizytatorów*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 34; *Instrukcja służąca j. ks. Pilchowskiemu* [w:] *Protokoły posiedzeń*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Wrocław 1973, s. 244.

⁵ *Instrukcja do wizyty generalnej dana j. ks. Władysławowi Tautkiewiczowi św. teologii i obojga prawa doktorowi w Kolegium Moralnym Akademii Wileńskiej towarzyszowi* [1784] [w:] *Instrukcje dla wizytatorów*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1976, s. 46.

Праблема камплектавання кніжнага фонду Нясвіжскай павятовай школы была выклікана адсутнасцю каталога. У асобных публікацыях мы сустракаем звесткі пра палучэнне Адукацыйнай камісіяй уласнага рэфармавання і дазволу на гэтую дзейнасць для прыватных асоб. У якасці прыкладу прыводзіцца заснаванне К.С. Радзівілам у 1768 г. у Нясвіжы Кадэцкае акадэміі, дзе выкладаліся курсы па фартыфікацыі і артылерыі¹. І тут неабходна ўдакладніць. Па першае, Нясвіжскі кадэцкі корпус быў заснаваны Міхаілам Казімірам Радзівілам “Рыбанькам”, а К.С. Радзівіл пасля смерці бацькі працягваў яго справу. Падрабязны аналіз гістарыяграфіі па даследаванні дзейнасці гэтае ўстановы намі апублікаваны². Па другое, у існаванні Нясвіжскага кадэцкага корпуса даследчыкі вылучаюць некалькі перыядаў, адзін з якіх супадае з дзейнасцю Адукацыйнае камісіі, але ні ў адзін з гэтых перыядаў, ні ў езуіцкім калегіуме, ні ў павятовай школе, бібліятэчны фонд не камплектаваўся выданнямі па пытаннях вайсковае справы, фартыфікацыі, узбраення. Згодна з пунктам 6 Пастановы для дырэктара Нясвіжскага кадэцкага корпуса “*xięgi potrzebne do nauki kadetow, będą dawane z biblioteki moiej nieswiezkich; ktore dyrektor będzie brał pod rejestrem y one oddawał, pilnie tego postrzegając, aby się nieszarżały, zostając w ręku kadeczych; a daleko bardziej, gdyby z nich iaka nie zginęła*”³.

Апошняе пасяджэнне Таварыства кніг для пачатковага навучання адбылося 19 красавіка 1792 г. Яно было ліквідавана пасля рэарганізацыі і падзелу Адукацыйнае камісіі 27 красавіка 1793 г. на літоўскую і польскую часткі⁴. За даволі кароткі час існавання (1773–1794) Адукацыйнай камісіяй, паралельна з рэфармаваннем сістэмы адукацыі, былі праведзены наступныя пераўтварэнні ў дзейнасці бібліятэк: рэарганізацыя фондаў езуіцкіх бібліятэк з наступным выкарыстаннем у адукацыйным працэсе выданняў прыдатных для навучання; распрацаваны комплекс нарматыўна-праўных дакументаў і мерапрыемстваў, скіраваных на захаванне і каталагізацыю дакументаў, упарадкаванне бібліятэчных фондаў, дакамплектаванне патрэбнай літаратуры, перамеркаванне дублетных экзэмпляраў і прадастаўленне на часовае

¹ А. С а м у с і к, *Станаўленне свецкай сістэмы асветы ў заходняй і цэнтральнай Беларусі ў час рэформаў Камісіі па народнай адукацыі* [у:] *Беларускае асветніцтва: вопыт тысячагоддзя: Матэрыялы II Міжнароднага кангрэса*, у 3-х кнігах, кн. 1, Мінск 2001, с. 179; Л. Х р ы ш ч а н о в і ч, *Адукацыя ў Нясвіжы ў XVI–XVIII стст.* [у:] *Нясвіж: Гісторыя. Культура. Мастацтва: Матэрыялы навуковых канферэнцый* (Нясвіж 1994, 1997), Варшава–Мінск 1998, с. 114.

² V. P a l u n c h a n k a, *The Nesvizh Military School in Historiography, 1845–2016: for the 270th Anniversary of its Foundation*, “European Journal of Humanities and Social Sciences” 2017, nr 6, s. 13–23.

³ *Пастанова для дырэктара Нясвіжскага кадэцкага корпуса: [25 траўня 1747 г. – 4 верасня 1748 г., Нясвіж]*, апрац. З. Крывашэеў, “Беларускі гістарычны агляд” 2009, т. 16, сш. 2, с. 398.

⁴ J. L e w i c k i, *Komisja Edukacji Narodowej w świetle ustawodawstwa szkolnego*, Warszawa 1923, s. 16; А. С а м у с і к, *Асветніцкая дзейнасць Таварыства...*, 2011, № 2, с. 48.

выкарыстанне адзінкавых асобнікаў; арганізавана выданне навучальнае літаратуры і падпіска на замежныя часопісы; створана першая на тэрыторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай сетка публічных бібліятэк. У Нясвіжы гэтыя пераўтварэнні адбываліся з удзелам нясвіжскага ардыната К.С. Радзівіла “Пане Каханку”, за што інспектары не раз выказвалі магнату падзяку ў сваіх рапартах.

Асобнага даследавання патрабуюць пытанні, звязаныя з арганізацыяй выдання “Навін” для школ на падставе зместу замежных перыядычных выданняў, а таксама дакументы, звязаныя з камплектаваннем бібліятэк адукацыйных устаноў Нясвіжа, і каталогі кніжнага фонду, комплекс арганізацыйна-метадычных, уліковых і справаздачных дакументаў Нясвіжскіх павятовых школ. Цяжкасці даследавання абумоўлены пажарам падчас Варшаўскага паўстання, у якім згарэла частка архіва камісіі. Далейшага даследавання патрабуе актавая дакументацыя канцылярыі Станіслава Аўгуста Панятоўскага (AGAD), спіс інвентароў і дакументаў за гэты перыяд, перададзены Расеяй у Прусію ў 1799 г., а таксама архіўныя фонды Масквы і Пецяrbургу.

І, тым не менш, на падставе даследаваных матэрыялаў, можна адзначыць, што за даволі кароткі час Адукацыйная камісія здолела карэнным чынам рэфармаваць сістэму адукацыі і арганізацыі дзейнасці бібліятэк адукацыйных устаноў, закласці падмурак для далейшага развіцця. Дзейнасць першага Міністэрства асветы ў Еўропе стала тым самым штуршком, з якога ў 1795 г. пачаўся новы перыяд у гісторыі адукацыі і бібліятэчнай справы на землях былое Рэчы Паспалітае.

Volha Palunchanka

Libraries of Nesvizh's educational institutions in the last quarter of the XVIII century

A b s t r a c t

The article analyses the organization and regulation of the activity of libraries in educational institutions of Niasvizh (1773–1794) based on the regulatory and reporting documents of the Polish-Lithuanian Commonwealth Educational Commission. Among the analyzed sources are laws, universals, instructions, letters and regulations, resolutions, reports, minutes of meetings. The issues of reorganization, acquisition and streamlining of the libraries funds are considered. This study is important for examining the history of library affairs in Belarus and the role of libraries in education in the 18th century.